

POKUS O SOCIALISTICKÉ ŘEŠENÍ VZTAHŮ MEZI OBČANEM A STÁTEM

Idea rovnosti je negativitou uvnitř občanské společnosti, vede k její kritice a přeměně – proto se transformuje v komunistickou myšlenku –, tak jako idea svobody vede ke kritice politického státu a jeho přeměně v „pravou“ demokracii.¹

V historiografii československého státního socialismu je občanská společnost (ne)přítomna dvojným způsobem: buďto neexistovala, anebo teprve docházelo k pokusům o její obnovu. V prvním případě je absence občanské společnosti považována za jeden z definičních znaků tehdejšího společensko-ekonomického zřízení, v případě druhém se bez výjimky hovoří o československém roku 1968, kdy docházelo k obnovování společenského života i artikulování občanských politických požadavků (zejména Klub angažovaných nestraníků). V obou případech je shodně a zcela automaticky uvažováno, podobně jako u pojmů demokracie, lidská práva apod., o liberálním konceptu občanské společnosti. V šedesátých letech se nicméně mnozí čeští a slovenští autoři, právníci a filosofové otázkou poměru občana a státu intenzivně zabývali. Vedle Miroslava Kusého a Zdeňka Mlynáře, jejichž texty zde otiskujeme, zmiňme též Michala Lakatoše a Františka Šamalíka. Tito autoři

¹ František Šamalík, „Marx o ‚politickém státě‘“, in *Marx a dnešek*, ed. Eduard Urbánek (Praha: Svoboda, 1968), s. 109.

svým způsobem reagovali na předchozí stalinskou éru, především ale usilovali o vytvoření takového modelu socialistické demokracie, který by se odlišoval jak od stalinismu, tak – a to tehdy zcela samozřejmě – od liberální demokracie. Oba texty představují ukázkou dobového marxistického myšlení, jež s liberálním pojetím občanské společnosti polemizovalo a sebevědomě vytvářelo vlastní alternativu uspořádání moderní společnosti.*

Jan Mervart a Joseph Grim Feinberg

STÁT A OBČAN

Zdeněk Mlynář

Člověk za socialismu nemůže tedy tam, kde je stát už skutečně počáteční podobou působení bezprostředně společenské síly, hledat řešení vztahu jedince ke státu ve snaze omezit působení státu hrází práv individua-občana. Požadavek zrušit společenské dirigování společenských výrobních sil (dirigování, jež je prováděno státem) ve jménu „osvobození“ člověka jakožto občana a nositele individuálního „nezadatelného práva“ soukromého vlastnictví čehokoliv (a tedy i společenských výrobních sil) by byl požadavkem směšným, reakčně utopickým a z politického hlediska kontrarevoluč-

* Text Zdeňka Mlynáře je úryvek ze stejnojmenné kapitoly jeho publikace z roku 1964 – Zdeněk Mlynář, *Stát a člověk. Úvahy o politickém řízení za socialismu* (Praha: Svobodné slovo, 1964), s. 25–28.

Příspěvek Miroslava Kusého uvádíme pod názvem kapitoly, jež byla původně součástí jeho knihy z roku 1966: Miroslav Kusý, *Filozofia politiky. K niektorým filozofickým otázkam politického riadenia spoločnosti* (Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1966). Přepisujeme z nejnovějšího vydání, v němž je kapitola otištěna ve znění původního rukopisu (tato část textu je ovšem s knižní podobou identická): Miroslav Kusý, *Politika a inštitúcie*, ed. Dagmar Kusá a Jozef Bátora (Bratislava: Kalligram, 2013), s. 46–51.

Odkazy na literaturu jsme u obou textů upravili a doplnili dle standardů časopisu. Pokud není původně uvedeno, odkazujeme na první vydání zmíněných děl. V Mlynářově textu je potlačeno archaické psaní *th* slova *hypothesa* → *hypotéza*, stejně tak jsme zde dali přednost spřežkovému psaní výrazu *při čemž* → *příčemž*. Zkratky *t.j.*, *a pod.* jsme v textu Miroslava Kusého přizpůsobili dnešní podobě *tj.*, *apod.*

ním.² Podobný požadavek je dnes už reakční liberalistickou utopií i v podmínkách soudobého státně monopolistického kapitalismu.³

Avšak to, že v samé podstatě státních funkcí dochází už k počátkům tohoto vývoje, ještě neznamená, že celá reálná činnost státu je bezprostředně společenská.

Objektivní podmínky pro zrušení protikladu „veřejného“ a „soukromého“ jsou sice dány v jedné sféře (v oblasti využití společenských výrobních sil), nejsou však takto dány v mnoha a mnoha dalších oblastech společenské činnosti lidí. Aby se společenské mohlo projevovat bez tohoto relativního protikladu, musel by reálně existovat stav, při němž jednotlivý člověk již v procesu své praktické činnosti (výrobní i nevýrobní) může ověřovat a korigovat svou činnost jako společensky nutnou a stejně tak oficiální představitel společnosti může z téhož hlediska ověřovat a korigovat svou „dirigentskou“ činnost. Tou měrou, jakou se však společenský charakter v lidské praktické činnosti (výrobní i nevýrobní) projevuje až při střetání jejích různých, dělbou práce a sociálními rozpory ovlivněných výsledků, je nutno vidět, že společenská činnost se musí odehrávat při existenci relativního protikladu „veřejného“ a „soukromého“ (přičemž společenský charakter, avšak nikoli bezprostřední, má obojí).

Respektovat nutnost tohoto protikladu je potřebí všude, zejména však tam, kde jde o výkon společenských funkcí v mystifikované podobě politicko-mocenských funkcí. Neboť zde prosté mocenské potlačení („špatná negace“) „soukromého“ může prakticky velmi často přímo znamenat potlačení společenského. To je právě typické v případě našeho občana s domovní knihou: přehlížení nutné existence jeho „soukromé sféry“

² Zde je však potřeba myšlenku správně pochopit. Nejde o to, že by snad celá praktická hospodářská činnost státu tak, jak je reálná v dnešním socialismu, byla prostě už vyňata ze sféry, v níž se člověk vůči státu objevuje jako občan. Zde právě existují v praxi velice složité problémy, plynoucí z reálného prolnutí funkcí státně mocenských a funkcí bezprostředně společenských, „dirigentských“. Ve skutečnosti žádná reálná oblast činnosti státu není ještě prosta politického a státně mocenského charakteru, a proto žádná reálná oblast této činnosti nemůže plně vyloučit vztah stát – občan.

³ Z toho přímo vycházejí nejvýznamnější mluvčí soudobé buržoazní ideologie, pokud se zabývají problematikou společenského řízení a státu. Plný krach liberalismu je pro ně samozřejmým předpokladem jakýchkoliv úvah. Ať už se soustřeďují na problém oddělování „vlastnického titulu“ od skutečné kontroly výroby všeobecně (např. Adolf A. Berle, Gardiner C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, New Jersey: Transaction Publishers, 1932), nebo z téhož východiska vyvozují konkrétnější perspektivy „manažerské společnosti“, která má rozřešit spor mezi kapitalismem a socialismem (James Burnham, *The Managerial Revolution. What Is Happening in the World*, New York: John Day, 1941; Peter F. Drucker, *The Future of Industrial Man*, New York: John Day, 1942 aj.), ukazují přesvědčivě, že vývoj kapitalismu dokonale vyvrátil představu, podle níž „právní hráz“ mezi člověkem a státem může zabezpečit svobodu individuálního kapitalistického podnikání ve smyslu neintervence státu. Jakmile občan – soukromý vlastník kapitálu začne jako se svým soukromým vlastnictvím zacházet s výrobními silami, jejichž charakter se stal zjevně společenský, musí se i v rámci soudobého kapitalismu podřizovat určitým rysům státní regulace, které svědčí o tom, že nic nemůže zabránit vývojové tendenci, aby se se společenskými výrobními silami nakonec zacházelo právě jako se společenskými.

a mocenské „zespolečnění“ této sféry (v daném případě sféry, jejímž právním výrazem je zejména tzv. domovní svoboda apod.) bylo prostě objektivně neodůvodněným mocenským zásahem do života člověka jako *společenského* člověka. Negativní důsledky pochopitelně byly proto rovněž společenské.

Obecně filosofickou charakteristiku podmínek, za nichž může v budoucnu dojít ke skutečné (a nikoli „špatné“) negaci protikladu „veřejného“ a „soukromého“ v lidské společenské činnosti vůbec, vyjádřil v jedné ze svých raných prací Karl Marx.

Marx již ve své „Kritice Hegelovy filosofie práva“ napsal: „V pravém státě nejde o to, aby se každý občan mohl věnovat obecnému stavu *jakožto zvláštnímu stavu*, nýbrž o to, aby obecný stav byl schopen *být skutečně obecným* stavem, tj. aby byl s to být stavem každého občana.“⁴ V této myšlence je obsažena skutečná marxistická kritika vztahu státu k člověku jakožto vztahu státu k občanovi. Teprve ve společnosti, kde obecný, společenský zájem (stav) bude bezprostředně realizován činností (stavem) každého občana – teprve zde může být „pravý stát“, tj. stát jako bezprostřední výraz společenského, obecného. Ovšem takový stav znamená, že „pravý stát“ není vlastně již státem (politicko-mocenským výrazem obecného), nýbrž že to je nestátní, nepolitická společenská správa. Takový „občan“, jehož práce je už bezprostředně společenská, není také už občanem ve vlastním slova smyslu, nýbrž je prostě člověkem v organizovaném, nepolitickém lidském společenství.

V uvedených Marxových slovech je tedy v jiných pojmech formulována hypotéza vědeckého komunismu o plném odumření státu a o vzniku nepolitické společenské samosprávy.⁵ A teprve tento stav společnosti jsme v souladu s marxistickou teorií oprávnění považovat za stav, v němž dojde ke skutečné dialektické negaci „člověka-občana“ (a zároveň ovšem i k negaci jeho protipólu, tj. státu). Dokud tohoto stavu nebylo dosaženo a tou měrou, jakou ho v různých oblastech společenského života nebylo ještě dosaženo, musí každý pokus o negaci „člověka-občana“ vyústit prostě ve „špatnou negaci“, v pouhé popření jevu.

⁴ Karl Marx, „Ke Kritice Hegelovy filosofie práva“, in Karl Marx, Friedrich Engels, *Spisy*, sv. 1 (Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1956), s. 225–357, zde s. 277. Kurziva Zdeněk Mlynář.

⁵ Někomu se snad zdá, že slovo „hypotéza“ je v této souvislosti jaksi „málo“. Domnívám se však, že i ve společenské vědě stejně jako v jiných vědách existují vědecky dokázané hypotézy na rozdíl od vědecky dokázaných skutečností. Tou měrou, jakou nestátní organizace společnosti není ještě historickou praxí lidstva, zůstává tedy teoretická teze o tomto budoucím charakteru správy hypotézou.

ČLOVEK A INŠTITÚCIA

Miroslav Kusý

Socializmus vo svojej autentickej marxistickej interpretácii má široký humanizačný zmysel, znamená realizáciu ľudskej spoločnosti, ktorá vytvára maximálny priestor pre človeka, na plné uplatnenie jeho možností, schopností a záujmov; avšak socializmus vo svojej jednostrannej etatickej interpretácii, redukovaný len do uvedenej inštitucionálnej a inštitucionalizovanej podoby, sa takto stával obmedzením a hranicou pre človeka ako individuum. Z humanistického ideálu ľudskej spoločnosti tu totiž potom zostal len etatický model občianskej spoločnosti, v ktorom sa človek bral do úvahy len ako občan, ako bytosť jestvujúca pre inštitucionálnej formy daného spoločenského bytia a slúžiaca im.

Za takejto situácie sa človek pri presadzovaní mnohých svojich individuálnych záujmov dostáva do stretu s mocenskými inštitúciami spoločnosti, pokúša sa preštiť každý taký inštitucionalizovaný „štátny“, „vyšší“ záujem, ktorý ho nejakým spôsobom sústavne obmedzuje. Pravda, individuálny záujem môže byť skutočne aj „protištátny“, „protispoločenský“, môže odporovať „vyššiemu záujmu“ socializmu. Lenže tam, kde sa všetky tieto „vyššie záujmy“ prejavujú v čistej, skutočne demokratickej podobe, tam je každý takýto odpor individuálneho záujmu prekonávaný výraznou spoločenskou prospešnosťou daného „vyššieho záujmu“, ktorý má jednoznačnú podporu verejnej mienky a ktorý koniec koncov vždy kompenzuje aj to čiastočné obmedzenie a potlačenie určitých ľudske dôležitých individuálnych záujmov, ku ktorému musí dochádzať vo „vyššom záujme“. Ak sa však táto kompenzácia stráca, či dostatočne neprejavuje, ak sa „vyšší záujem“ prejavuje len ako neosobná a odosobnená záležitosť, ak sa v mene tohto „vyššieho Záujmu“ presadzujú rôzne subjektivistické, vo svojich dôsledkoch protispoločenské ciele, je táto prirodzená regulácia vzťahu medzi individuálnymi a inštitucionalizovanými záujmami otrávená a porušená. Verejná mienka stráca kritériá a stáva sa ľahostajnou aj k skutočne oprávneným inštitucionálnym záujmom, ktoré naozaj sledujú celospoločenský prospech.

Trvalé, z hľadiska celospoločenského prospechu neodôvodnené potláčanie individuálnych záujmov záujmami inštitucionalizovanými teda vedie k narušeniu subjektívneho vzťahu jednotlivca i celej verejnosti k týmto inštitucionalizovaným záujmom a často ho dosť výrazne negatívne ovplyvní. Objektívne riešenie tejto situácie, ktoré by v pozitívnom zmysle formovalo i tento vzťah, treba hľadať v zmene štruktúry a funkcie inštitúcií. Keď berieme do úvahy sily jednotlivca, sú tieto možnosti o to skromnejšie, o čo nižšie je jeho oficiálne alebo verejné postavenie. Obyčajne sily jednotlivca činnosť organizácie

nezmenia. Môžu však byť príčinou subjektívneho uspokojenia, a keď dochádza k ich kumulovaniu, vytvárajú určité ovzdušie, verejnú mienku, ktorú nemožno ignorovať.

Tieto formy adaptácie môžeme nazvať postojmi aktivity. Pochopiteľne sú tiež možné postoje apatie: pasivita, rezignácia, pocity beznádeje a bezmocnosti, útek do súkromia. Domnievame sa však, že tieto reakcie sú charakteristické pre zvlášť citlivé sociálne skupiny a jednotlivcov, že nie sú bežným spôsobom, akým sa u nás na činnosť neefektívne fungujúcich organizácií reaguje.

Masové reakcie, typické pre naše pomery, sa skôr orientujú na vyhľadávanie náhradných ciest, ako uspokojiť potreby. Je pochopiteľné, že k tomu treba rozvinúť značné úsilie, používať rôzne prostriedky, napr. vyhľadávanie vplyvných známosti, ponuku protislužby, ale aj darov, podplácania, podvodov a pod. Toto však nevedie k pasívnej forme adaptácie, ale naopak k aktivite a vynachádzavosti, k vynakladaniu nadbytočného množstva energie a prostriedkov. Teda z celospoločenského i individuálneho hľadiska k neproduktívnemu vynaloženiu síl.

Útek do súkromia tiež nie je pre naše pomery typický. Zlé organizácie do značnej miery obmedzujú možnosť vybudovať si pohodlné súkromie práve tým, že neuspokojujú individuálne potreby. Preto je skôr pre nášho občana charakteristickým postojom presvedčenie, že šikovný človek, ktorý má známosti, ktorý „v tom vie chodiť“, ktorý je schopný a ochotný vynaložiť energiu, dosiahne všetko. Okrem toho môže existovať aj určitá skupina, ktorej z nejakého dôvodu doterajší stav vyhovuje, je s ním viac menej spokojná a aj keď hoci formálne tiež reptá, v skutočnosti zmenu nevyžaduje.⁶

Tu však nejde len o tento subjektívny postoj jednotlivca k inštitúcii. Objektívnym pedantom a živnou pôdou tohto postoja sú konfliktové situácie vo vzťahu medzi nimi. Takéto konfliktové situácie prirodzene nemožno vylúčiť zo žiadneho inštitucionalizovaného organizmu spoločenského života a nemožno teda predpokladať vytvorenie takého jeho ideálneho stavu, v ktorom by nevznikli a neexistovali. Otázka teda nestojí takto: ako odstrániť raz a navždy tieto konfliktové situácie z nášho spoločenského života; treba ju položiť ináč: aké sú spoločensky efektívne formy ich riešenia, ktoré by zvažovali oprávnenosť tak inštitucionálnych, ako aj individuálnych záujmov a z celospoločenského hľadiska maximálne uspokojovali obe strany?

V období kultu osobnosti sa však kládla len prvá otázka. Bol to nakoniec logický dôsledok stotožnenia mocenských inštitúcií so socializmom a redukcie človeka len na občana. Každá konfliktová situácia medzi človekom a inštitúciou bola z tohto hľadiska považovaná za niečo a priori protispoločenské, čo sa prieči spoločenským (tj. inštitucionálnym) záujmom, čo teda treba odstrániť z nášho života. Pretože inštitúcia mala vždy pravdu, zdrojom konfliktu mohol byť len nevedomelý človek. Namiesto objektívneho riešenia konfliktu sa teda pristupovalo obvykle k jeho „odstráneniu“ postihom človeka, ktorý z nevedomelosti alebo zo zlých úmyslov konflikt „vyvolal“. Možnosť uplatňovania

⁶ Jaroslav Kapr, Zdeněk Šafař, Vojtěch Tlustý, „Je to značně složitější“, *Literární noviny* 15 (1966), č. 17, 23. 4, s. 7.

takéhoto postihu bola kodifikovaná aj právnymi normami, ktoré boli formulované tak, že jednoznačne uprednostňovali inštitucionálny záujem proti individuálnemu záujmu, že preferovali inštitúciu proti človeku.

Človek žije spoločenským životom, a preto sa prevažná väčšina jeho individuálnych záujmov v masovom meradle opakuje aj u mnohých iných ľudí. Takto vzniká široká škála rozmanitých skupinových záujmov, niektoré z nich majú výrazný politický charakter, iné sú v podstate politicky indiferentné; niektoré z nich sú z hľadiska základných faktorov spoločenského života dôležité, iné ustupujú do úzadia. Mierou socialistickej demokracie je v tomto ohľade realizácia zásady: čo nie je priamo proti socializmu, je pre socializmus, tj. socialistická demokracia by v tomto zmysle mala poskytovať čo najširší priestor na vytváranie a uplatňovanie všetkých týchto skupinových záujmov – a to, samozrejme, vrátane ich inštitucionalizácie (pravda, s kontrolou a demokratickým vylučovaním takých skupinových záujmov, ktoré ohrozujú samotnú podstatu demokracie a socializmu). Lenže práve v období kultu osobnosti sa táto demokratická zásada prevrátila naruby a postupovalo sa teda podľa jej opaku: čo nie je priamo pre socializmus, čo mu bezprostredne neslúži, je proti socializmu, alebo prinajmenšom roztrieštuje naše sily, ktoré majú byť zamerané na plnenie základných spoločenských úloh. V duchu tejto zásady sa bránilo realizácii všetkých takých skupinových záujmov, ktoré priamo nesúviseli s budovaním socializmu, nepripúšťala sa ich inštitucionalizácia, resp. kde táto inštitucionalizácia už existovala a zachovala sa (napr. rôzne spolky, zväzy, záujmové organizácie a pod.), dostávala sa často do veľmi nevýhodného spoločenského postavenia a musela bojovať o svoje právo na existenciu.

Súčasnú dobu života našej spoločnosti sa vyznačuje postupným prekonávaním všetkých týchto pozostatkov obdobia kultu osobnosti, návratom k autentickému humanistickému zmyslu socializmu. Pravda, tu si treba uvedomiť, že socialistická spoločnosť súčasnosti nie je nejaký definitívne usporiadaný a vybudovaný spoločenský a demokratický systém, ktorý by sme skrátka mohli nadekrétovať vyhlásením akýchsi rovnostárskych, demokratických, liberalistických a humanistických formúl. Problém demokracie a spoločenského pokroku nie je v tom, či vynájdu najideálnejšiu liberalistickú a humanistickú formulu, lebo keby išlo len o to, svet by už dávno bol ideálnou spoločnosťou. Problém je v tom, aký spoločenský záujem a aké spoločenské sily sa objavia po vyhlásení takých formúl a aká je ich objektívna a subjektívna moc. Preto nie je hlavným politickým problémom našej spoločnosti demokracia ako nemenná teoretická formula, ale demokracia, ktorá je organickým výrazom socialistických spoločensko-ekonomických vzťahov medzi ľuďmi. Rozvoj a upevnenie takej demokracie závisí predovšetkým od schopností a sily najpokrokovejších socialistických síl úspešne bojovať nielen za demokratické formy, ale aj za skutočnú socialistickú štruktúru spoločenských síl v týchto formách.⁷

⁷ Edvard Kardelj, *Úvahy o našej spoločenskej kritike* (Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry, 1966), s. 86.

Táto socialistická štruktúra spoločenských síl, prejavujúcich sa v demokratických formách, sa môže začať plne uplatňovať len za predpokladu, že sa prekoná hypertrofovaný etatistický model socialistickej spoločnosti a že sa teda dôsledne realizuje princíp služobnosti všetkých inštitucionalizovaných foriem spoločenského života, a to vrátane základných mocenských foriem, pravda, táto premena sa podstatne dotýka aj samotného zmyslu existencie a činnosti týchto rozhodujúcich spoločenských inštitúcií a nevyhnutne musí modifikovať aj ich štruktúru a funkcie. Ak socializmus vo svojej počiatočnej fáze v podstate prevzal svoje základné inštitucionálne formy od predchádzajúcej buržoáznej spoločnosti – s tým, že vymenil vládnucu triedu, nahradil subjekt moci a dal ich funkciám široký celospoločenský zmysel, nejde teraz o návrat k tomuto autentickému humanistickému zmyslu činnosti socialistických inštitúcií. To je len predpoklad ku skutočnej reflexii kvalitatívne nových pomerov, ktoré dnes v socialistickej spoločnosti vznikajú, ktorými sa táto aj v tejto oblasti začína principiálne odlišovať od doterajšej „občianskej spoločnosti“, kulminujúcej v kapitalistickom zriadení. Pravda, takéto prekonanie inštitucionálnych foriem etatisticky redukovanej „občianskej spoločnosti“ nie je jednoduchý proces.

[...] V našich podmienkach je rozhodujúca tá cesta, ktorá základne zmení štruktúru a funkciu niektorých zle fungujúcich organizácií. Organizácie sú však bunky, ktoré často preberajú charakter celku, a je veľmi ťažko zmeniť štruktúru a funkciu jednotlivých organizácií „osebe“, keď je celok prestúpený určitým systémom rozhodovania a riadenia.⁸

Táto zmena štruktúry a funkcií samotných spoločenských inštitúcií by však nebola sama osebe nič platná, keby zároveň s tým neprebiehalo nové usporiadanie jednotlivých inštitucionálnych foriem (ktoré vo svojich dôsledkoch povedie aj k zániku jedných a k vzniku iných inštitucionálnych foriem) v zhode s novou štruktúrou nášho spoločenského života. Ak inštitúcie odrážajú a vyjadrujú skupinové záujmy ľudí a zvláštne záujmy spoločnosti, musia sa prispôbovať objektívnemu procesu premeny štruktúry týchto záujmov.

Preto netreba hľadať faktory, ktoré vplývajú na rozvoj a upevnenie demokratických foriem, len vo vzťahu štátna moc – človek, ale predovšetkým vo vzťahoch medzi ľuďmi, to znamená v štruktúre ich záujmov a politickej moci týchto záujmov, a aj v štruktúre spoločenského vedomia, ktoré sa rozvíja na základe týchto záujmov.⁹

⁸ Jaroslav Kapr, Zdeněk Šafář, Vojtěch Tlustý, „Je to značně složitější“, s. 7.

⁹ Edvard Kardelj, *Úvahy o našej spoločenskej kritike*, s. 13.

Samozřejmě, problém vztahu mezi člověkem a institucí v socialistické společnosti nemožno řešit jen jednostranným rozvíjením institucionalizovaných forem. Takéto jejich rozvíjení má humanistický společenský zmysel len vtedy, keď sa súčasne neustále spája s dialektickým zvažovaním nevyhnutnej miery inštitucionalizácie spoločenského života. Táto miera totiž nie je raz a navždy daná. Veľmi výrazne sa mení v súvislosti s vonkajšími okolnosťami: musí byť, napríklad, podstatne vyššia v období akútneho vojnového nebezpečenstva, ohrozujúceho socialistickú spoločnosť, a môže podstatne klesať v období mierového budovania apod. Táto miera inštitucionalizácie spoločenského života je totiž aj mierou zasahovania inštitúcií do sféry osobných záujmov človeka do principiálneho rozporu, s maximálnou redukcíou človeka na občana a naopak, ide tu práve o najmenšiu nevyhnutnú mieru spoločensky účelného prejavu človeka ako občana.

Táto miera má svoje hranice, dané inštitucionálnou formou organizácie života socialistickej spoločnosti. To však neznamená, že rozširovanie a prehľbovanie socialistickej demokracie môže prebiehať len prostredníctvom rozširovania a prehľbovania účasti inštitúciami. To je len jedna cesta demokratizácie spoločenského života za socializmu. Druhá, rovnako dôležitá cesta je cesta k spoločenskej samospráve, v ktorej účasť na riadení spoločnosti prestáva byť bezprostredne mocenskou záležitosťou a stáva sa recipročnou službou ľudí, rovnoprávne združených socialistickými vzťahmi.